

THALÉSZ ELŐTT ÉS THALÉSZ UTÁN – a természet- és a társadalomtudomány kezdetei –

Amennyiben igaz, hogy „*a kozmogóniai spekuláció Thalész kora körül a levegőben volt*”,¹ úgy ennek konkrét mibenlétére elengedhetetlen némi fényt deríteni. Ami az „*elődök*” és a „*követők*” között volt, az milétozsi filozófiai iskolaként ismert, de Thalész előtt is és a Anaximenész után is voltak, akik a „*kozmogóniai spekuláció*”-ban így vagy úgy hallatták a hangjukat.

Köztük van az *elődnek* számítható thaszoszi Thraszüalkész és a Thalészt *követő* tenedoszi Kleosztratosz. Az köti össze őket, hogy nem a természetfilozófusok, hanem a természettudósok kasztjába tartóztak. Thraszüalkész a földi jelenségeket tanulmányozta, Kleosztratosz az égre vetette tekintetét. Mindketten óvakodtak a filozófiai spekulációktól, és természetkutatóként, a korabeli szóhasználatnál élve, fizikusként vallatták, értették meg és fejtették ki a természeti jelenségek mibenlétét. Ez köti a fizikus Thalészt Thraszüalkészhez és Kleosztratoszt a csillagász Thalészhez. Figyelemre méltó, hogy mindketten a szigetekről valók, mint valamikor knószoszi Thalész Krétáról, Ariszteasz Prokonnészoszról, majd pedig Phereküdesz és Püthagorasz Szamoszról.²

A következő lépést Anaximenész környezetéből kinőtt, Milétozban tevékenykedő logografusok – milétozsi Kadmosz, milétozsi Hekataiosz és léroszi Phereküdesz – tették meg.³ A természet tanulmányozása helyett a társadalom jelenségei felé fordultak, de nem az athéni, azaz a szolóni és az epimenidészi típusú társadalomfilozófiához, hanem többé-kevésbé tudatosan Prokonnészosz-szigeti Ariszteasz munkásságához kapcsolódva folytatták a filozófián kívüli elméleti gondolkodást.

I.

THASZOSZI THRASZÜALKÉSZ

EGY RÉGI TERMÉSZETKUTATÓ

Thaszoszi Thraszüalkész „*a régi természetkutatók egyike*”,⁴ aki feltehetően Thalész előtt és bizonyára Milétozon kívül lépett a tudományos gondolkodás útjára, amikor és ahol a közismeret szerint sem helye, sem ideje nem lehetett volna. Mennyire „*régi*”? Bizonyára fiatalabb szardeiszi Alkmánál, idősebb milétozsi Thalésznel, vagy a legrosszabb esetben legfeljebb egykorú vele, de mindenképpen korosabb milétozsi Amaximandrosznál. Legkorábban 650 körülre, legkésőbb 600-as évek tájékára tehető életének delelője, akméja.

Szülőföldje az Égei-tenger északi medencéjében fekvő, a thrákiai parthoz közeli (a kontinenstől a hat kilométer széles Thaszoszi szoros választja el), iónok lakta Thaszosz szigete. Hérodotosz szerint az azonos nevű város föníciai alapítású,⁵ később a Parosz szigetek gyarmatosították. Földje termékeny volt, lakóit a hajózó kereskedelem, az arany- és márványbányák tették gazdaggá. Az első hellén pénzverdék érméi itt találhatók.

Eletrajza hiányos és homályos, csak alig-alig megindokolható feltevésekkel élhetünk. Jártas volt és érdekelt lehetett a hajózásban, nem kizárt, hogy előkelő kereskedőként járta a tengereket. Meglehet, hogy Héraklész-szentélyének vagy *Apollón templomának* tudós, politikus papja volt. Társai indítványozhatták vagy ösztönözhatték, előkészíthették és segíthették útra kelését. Ez megnyithatta előtte az egyiptomi tudós papokhoz vezető utat és kitarhatta a titkaikat elzáró ajtókat.

AZ IHLETŐ EGYIPTOM

Amíg prokonnészoszi Ariszteasz kelet és észak felé tájékozódott, a papok és a politikusok, vagy a politikus papok buzdítására ő új útírányt választott: *Egyiptomot*, a kor egyik hatalmi és szellemi központját. Ha nem számítjuk Homérosz és Lükurgosz egyiptomi tartózkodásáról

szóló bizonytalan, bár nem kizárható közléseket, akkor ők és ő a kezdeményezője az egyiptomi tanulmányútnak.

Nem tudjuk, hogy miért utazott a fáraók birodalmába, de tudjuk, hogy egyiptomi kalandja nem lehetett egyéni kíváncsiságát kielégítő magánutazás, a mai értelemben vett kirándulás, bizonyára kereskedelmi, szellemi vagy politikai, esetleg mindháromból fakadó haszon ígérete ösztönözte. A görög és egyiptomi kapcsolatok egyik mozgatója Egyiptom belső harcaiban a görög zsoldosok bekapcsolódása, a másik a lüd, de különösen a megerősödő perzsa hatalom fenyegetéséből adódó közös érdek. Ha nem azon elmélkedünk, hogy mire irányult küldetése, s ha leszámítjuk a teljesen önzetlen érdeklődését, akkor a történelem homályából két sovány adat világlik elő.

Sztrabón megemlíti, „*Vannak, akik azt mondják, hogy két főszelel van, a boreas és a notos, ezektől a többi csak csekély irányeltéréssel különbözik... Hogy tulajdonképpen csak két uralkodó szelel van, erre tanúul idézik Thrasyalkést*”.⁶ A közlésből kiderül, hogy Thraszüalkészt fölöttébb érdekelték a meteorológiai – szél, eső – jelenségek. Az uralkodó szelek felfedezése, megfigyelése és ismertetése reá megy vissza. A szelek tanulmányozásán túl a Nílus áradásának első hellén magyarázata fűződik a nevéhez.

Az uralkodó szelek megfigyelésének rögzítése és a Nílus áradása titkának felsejtése alapján egy hajózó kereskedő érdeklődésére gondolhatunk. Mindebből a jelenségeket tudatosan megfigyelő és rendszerező elmével megáldott kutató arcéle rajzolódik ki. A kettő, az érdek és az érdeklődés a maga korában igencsak összefonódott.

ISTENI FOLYAM

Nílus áradása? Nem akármilyen folyamról volt szó, hanem magáról Egyiptomról, a Nílus adományáról, hiszen a folyó áradása a szó legszorosabb értelmében létét, lakóinak életét jelentette. Vize nyomán sarjadt a termés, fekete iszapja termékenyítette meg a földeket, s ezért hívták országukat az egyiptomiak „*Kemet*”-nek, „*Fekete Föld*”-nek. A parasztok szorgos munkáján, a gátak és az öntözőcsatornák rendszerén, de végső soron a Níluson alapult Egyiptom több évezredes léte, gazdasági és politikai hatalma, másokkal össze nem hasonlítható kultúrája, monumentális alkotásai és lenyűgöző tudománya, mindmáig terjedő és nem fakuló hírneve: „*amit nem érint a Nílus, nem tartozik Egyiptomhoz*” – állítja Hegel.⁷

Az áradás problémája önmagában is megmozgatta a korai gondolkodókat, de fontosságát a magyarázatokból fakadó világnézeti kollízióik felfokozták. Az egyiptomi tudományos központok, a csillagokat vizsgáló papok feladata volt, hogy megállapítsák – megjósolják – a szent folyó áradásának időpontját. Magyarázatukban összekötötték egymással az istennek tartott Szopdet – görögül Szóthisz, azaz Szíriusz – csillagnak a Nap-istennel együtt történő felkelését és az istenként tisztelt Nílus áradását, hasonlóképpen kapcsolatot feltételeztek az isteni Napnak a Mérleg-csillagképbe lépése és az isteni folyó apadása között.

Itt az isteni Szíriusz, az isteni Nap és az isteni Nílus kapcsolatáról van szó, mégis, mondhatjuk, reális összefüggések rögzülnek benne. Más a helyzet azokban a mitologikus magyarázatokban, amelyeket szintén említenek. A Nílus a hermafrodita Hápi isten szent folyama, aki időnként kevés vizet enged ki korszájából. Mondták, a Nílus áradását a megölt Oziriszt folyóba hulló teteme, vagy a párját sirató Ízisz könnyei okozzák. Ezt a mitologikus gondolkodás még áttételesebben hozza összefüggésbe Szíriusz keltét és nyugtát a természet körforgásával, a föld termékenységgel.

Ezek az égi jelenségek minden évben bekövetkeztek, ám előfordult, hogy elmaradt a folyó áradása, ami kétségbeesését, éhséglázadást hozott magával, igazi istencsapás volt. Miért maradt el az éltető víz megérkezése? Miért nem használt az áldozat és miért nem az ima?

A NÍLUS GÁTJAI

Nem azokról a gátokról van szó, amelyek kordában tartották, s egyben munkára fogták a szent folyó hömpölygő vizét. Ezt a gátat mitologikus eszmékből, a fáraó és hatalmi gépezete működésének biztosítóiból és papi érdekekből fonták, amik megakadályozták a Nílus áradásának racionális megközelítését.

Hérodotosz ezt írja: „*A folyam természetéről sem a papoktól, sem másoktól nem tudtam kielégítő felvilágosítást kapni. Nílus a nyári napfordulattól számított száz napon keresztül miért árad, s aztán miért apad le, s miért marad sekély egész télen át a legközelebbi*

*napfordulói. Ezekre a jelenségekre egyetlen egyiptominál sem sikerült magyarázatra lelnem, habár sokat kérdezősködtem...*⁸ Érdeklődésére nem kaphatott választ, noha a tudós papok számára, mai tudásunk szerint, minden információ a rendelkezésükre állt, hogy tisztázzák maguk számára a problémát, s azt tudassák az érdeklődő Hérodotoszsal. De nem tették!

Mi akadályozta meg őket a kérdések megválaszolásában? Erre kereste a megoldást az i. e. második században élt tudós geográfus, Sztrabón is: miért „nem volt teljesen világos az akkoriak előtt az esőzések természete, mikor pedig a papok szorgosabban bevezették a szent könyveikbe és meg is őrizték mindazt, ami különösen érdemes volt a feljegyzésre. Ha tehát valamit, ezt igazán kellett volna kutatniuk”.⁹ Ha nem tették, akkor ebben nyomós érdekek játszhattak szerepet.

Kézenfekvőnek tetszik, hogy a legfőbb szellemi akadályt, ami lebéklyózta az egyiptomiak tudományos előrehaladását, mitológiájukban lássuk. Ez valóban olyan szemellenzőként viselkedett, ami behatárolta kitekintésük szélességét és mélységét: „A régi királyok az ilyen dolgokkal nem nagyon törődtek, ámbar ők maguk is otthonosak voltak a bölcselkedésben, meg a papok is, akiknek a körében folyt le életük nagyobb része” – írja Sztrabón.¹⁰ Azt nem tette hozzá látéletéhez a tudós geográfus, hogy a fáraó és a papság érdekelt volt abban, hogy politikai és ideológiai hatalmukat összekössék a Nílus áradásának mitologikus magyarázatával. A tudás hatalom, de sokszor az igazi uralom a tudatlanságból fakad, és a tudatlanságon nyugszik. De egyáltalán valakinek eszébe juthatott-e kétségeit hangoztatni egy olyan korban, amikor a tekintély-elv ólomsúllyal nehezedett mindenkire, és a templomokon kívül csak pislálolt a tudás mécsese.

GÁTTÖRÉS

Ne feledjük, a korabeli világszemlélet kiiktathatatlannal megkövetelte az istenek szerepének elismerését a Nílus áradásának magyarázatában is. Ne álljunk meg itt, a nyilvánvaló, sok mindenre rávilágító, minduntalan előhúzható, de önmagában korántsem kielégítő, csupán csak a felvilágosítók számára elégséges magyarázatnál.

Idővel a papok, mert tudós elmék voltak, maguk is érezhették indoklásuk gyengeségét, s nem elégedtek meg sem Hápi korsajával, sem Ízisz könnyeivel. Hérodotosz „sok kérdezősködésének” idejére a tudós papság inkább csillagászati megokolásokkal élt, mint mitológiákkal, ha úgy tetszik, a racionális megoldást állította az irracionálissal szembe. Leszámítva a mitologikus körítést, az egyiptomi papok érvelése és magyarázata, hogy a Nílus akkor árad, amikor a Szíriusz fölkel, s akkor apad, amikor a Nap a Mérleg-csillagképbe lép, nem légből kapott ötlet volt.

Mind a papok, mind a hívők mentésére szolgáljon, hogy a tudományos tevékenységben többé-kevésbé méltatlan hatalmi és gazdasági akadályok, ideológiai délibábok mellett nyomós ismeretelméleti korlátok és nem könnyen leküzdhető tudományfejlődési nehézségek is tornyosultak. Elsősorban ezek a ludasak abban, hogy Hérodotosznak „*egyetlen egyiptominál sem sikerült magyarázatra lelnie*”.

Már ugyan az ókoriaknak is a rendelkezésükre állt megközelítőleg az összes lehetséges információ, de ez önmagában még korántsem elégséges. Hiányzott annak a felismerése és bizonyítása, hogy ezek az információk az áradás jelenségéhez kapcsolódnak, hogy egyáltalán összetartozók, s együttesük eredménye a Nílus áradása. Az információk mindegyike külön-külön ugyan a kezükben volt, de kötötte őket egy régi, ezer év során megfigyelt és szilárdan igazolt összefüggés-rendszer, egy tudományos paradigma, a Szíriusz, a Nap, a Mérleg-csillagkép és az áradás összefüggése, amelyben a további információk érdektelenek és értelmezhetetlenek voltak.

Akkoriban még nem tudták, hogy önmagában az egymásutánosság nem kauzális kapcsolat, még nem állt a rendelkezésükre az a fogalmi apparátus, ami a kétféle, a megelőzés és a követés külsődleges, valamint a bensőséges okozati összefüggés felismeréséhez és megkülönböztetéséhez nélkülözhetetlen. Magyarázatuk, hogy a Nílus akkor árad, amikor a Szíriusz fölkel, az akkori tudományos szemlélet számára meggyőző, elméletileg védhető és igazolt volt, mert az érvelés egy tartósan ismétlődő eseménysorozat ezeréves közvetlen megfigyelésén alapult!

Ha a hellének megoldásai nem kevesebb kívánni valót hagytak maguk után, az akkor megközelítően ugyanezekből a feltételekből következik.

HELLÉNEK A NÍLUS PARTJÁN

A mitologikus értelmezés a messziről jöttek gondolkozását nem kötötte gúzsba. A hellének is hitték az istenekben, de lazábban kötődtek isteneikhez, papjaikhoz és uraikhoz, mint az egyiptomiak, és más isteneket és másképpen szolgáltak, mint azok. Megtehették, hogy az egyiptomi mitológia keretein túlról, a politikai és a hatalmi érdekekre nem figyelve szemléljék a jelenséget. Ha így tettek, akkor nem láttak ott mást, mint egy hatalmas folyamatot és annak időszakos áradását.

Felismerték az áradás jelentőségét Egyiptom életében. Felkeltette kíváncsiságukat, magukkal ragadta őket az az érdekes és értékes talány, amelyre az egyiptomiaknál nem találtak érdemleges magyarázatot. Az ismeret önértéke mellett megmozgatta őket önérdükük is. Az Egyiptomba vetődő hellének többnyire politikusok és kereskedők vagy azok szálláscsinálói voltak, érdekeltek abban, hogy tudják: mikor és mit várhatnak Egyiptomtól, azaz a Nílustól.

Miért nem fogadták el az egyiptomiak kézenfekvő magyarázatát? S ha nem fogadták el, akkor milyen megoldást ajánlottak helyette? Mint Hérodotosz állítja „Azok a hellének, akik magukat mindentudó bölcsnek szerették volna feltüntetni, háromféle magyarázatot adtak a vízre vonatkozólag.”¹¹ A háromféle magyarázatot a hagyomány thaszoszi *Thraszüalkész*hez, miléoszai *Thalész*hez és miléoszai *Hekataiosz*hoz köti.¹² S tegyük hozzá negyedikként Hérodotoszt is, aki mindezzel megismertet bennünket.

AZ ESŐ? NEM A Z ESŐ!

Az első magyarázat megkerülhetetlenül Homéroszra megy vissza, mert a hozzá való viszony tisztázása nélkül nem lehetett igazán érvelni akkor, amikor a hellén gondolkodás pro és kontra mindenkor eposzaiból indult ki: „*Ti eire, Homére?*”, vagyis hogy „*Mit mondott Homérosz?*” Bár Sztrabón szerint Homérosznak még „*arról sem volt tudomása, hogy a Nílusnak több torkolata van s a nevét sem ismerte*”,¹³ legfeljebb hallomásból tudhatta azt, amit tudott:

...Aigüptosz mennyből eredő folyamánál
állt a hajónk...¹⁴

Egyiptom folyója „*az égből ered*”. E költői képpel Homérosz bizonyára a folyó isteni eredetére utalt, mint ahogy a hazai vizekhez – folyókhoz, forrásokhoz, kutakhoz, patakokhoz, tavakhoz és a tengerekhez – is természetisteneket rendeltek. Ez még beleillik egy mitologikus világtképbe, és összeegyeztethető az egyiptomi és a korai hellén tudományos szellemiséggel.

Thraszüalkész átértelmezte és racionalizálta Homérosz gondolatmenetét, úgy értette az „*Odüsszeia*” sorait, hogy Homérosz a materiális miértek szigorú számbavételével arra utalt, hogy a folyók áradása mögött jelentős esőzések állnak. Thraszüalkész természetesen félreértette Homéroszt, de úgy értette félre, hogy beleérezte szavaiba azt, amit belőle ki akart olvasni: „*az égből ered*” az éltető esőzésekre utal. Hogy így lehetett, azt Sztrabón is alátámasztja: „*Kallisthenés állítása szerint a nyári esőzések az áradások okai, s hogy ő ezt Aristoteléstől vette át, az pedig thasosi Thrasyalkéstől..., ő megint egy mástól, az meg Homérostól, aki a Nílust égből eredőnek mondja.*”¹⁵ Másképpen: **Homérosz** → „**egy másik**” (talán Hésziodosz) → **Thraszüalkész** → **Arisztotelész** → **Kalliszthenész** a sorrend.

Az így átértelmezett összefüggéssel Thraszüalkész egy felettből egyszerű és messzemenően racionális állítással élt: ha a Nílus az **égből** ered, miként Homérosz állította, akkor vizét az **esőkből** gyűjti össze, „*a nyári esőzések az áradások okai*”. Hivatkozhatott s bizonyára hivatkozott minden más folyó természetére, arra az általános ismeretre, hogy a folyók akkor áradnak, amikor az esőzések vagy a hóolvadás megduzzasztják vizüket.

És mit mond erre Hérodotosz? – azt, hogy nem lehet szó az esőről, „*bár ez tetszik a legvalószínűbbnek, teljes egészében hamis. Mert mit sem magyaráz meg, mikor azt állítja, hogy a Nílus, amely Etiópiát átszelve Libüából érkezik Egyiptomba, az elolvadt hóból keletkezik. Hogyan is keletkezhetne hóból, mikor meleg tájakról folyik hidegebb vidékekre? S ha az embernek van valamelyes ítélőképessége, sok olyan okot találhat, amely valószínűtlenné teszi, hogy a folyam a hóból eredne. Az első és legfontosabb ok az, hogy erről a vidékről meleg szelek fújnak, a második pedig, hogy ezen a vidéken sem eső, sem jégeső nem fordul elő, s mivel a havazást öt napon belül eső szokta követni, ha esnék hó azon a vidéken, esőnek is kellene lennie.*”¹⁶

Hérodotosz ugyan tudott Etiópiáról, de nem tudott az etiópai esőzésekről, mert a papoktól erről nem kapott információt, akik előtt feltehetően ez nem volt titok, de nem kötötték össze az áradások magyarázatával. Kárhoztathatjuk őket vakságukért, de jó, ha tudjuk, hogy 1622-től, Pedro Paez kutatásaitól 1934-ig, Bruckhardz Waldecker sikeres expedíciójáig tartott az a folyamat, amelyben az újkori tudomány végül tisztázni tudta a Fehér-Nílus és a Kék-Nílus forrásának helyét, s ezzel együtt a Nílus áradásainak problémáját.

A SZÉL? NEM A SZÉL!

A második magyarázat Thalészé, aki ismerhette Thraszüalkész válaszát, mert megoldásában felhasználta annak a kitüntetett szélirányokról szóló tanítását, ugyanakkor nem volt képes elképzelni, hogy a forró és száraz Afrikában valahol esőzés, esetleg havazás lehetne. Mint Hérodotosz, számításba vehette, hogy délen „*az emberek fekete bőrűek a hőségtől. A héják meg a fecskék egész évben itt maradnak, s a darvak is ide járnak téli szállásra a szküthák földjén támadó tél elől. Ha tehát azon a földön, amelyen a Nílus ered és átfolyik, egy pihényi hó is hullanék, szükségképpen lehetetlenek volnának a felsorolt jelenségek.*”¹⁷ Thraszüalkész feltevése, hogy az esőzések és a hóolvadás a folyó áradásának okozója, ellentmondott a Nílus eredetéről akkoriban összegyűjtött és feltételezett ismereteknek.

Thalész nem csupán Thraszüalkész értelmezésével szembe fordította a maga megoldását, hanem Homérosz ellenébe is. Mit mond Homérosz? A Nílus az égből ered. Mit mond Thraszüalkész? A Nílus az égi esőzésből ered. Thalész a maga szemüvegén keresztül Thraszüalkészben a mitológia-szerkesztő Homéroszt látta, végső soron Homérosztól határolta el magát. Nem vette észre, hogy Thraszüalkész ténylegesen szembefordult az „**Odüsszeia**” magyarázatával.

Thalész ötlete, hogy a Nílus áradásában a szeleket hozza fel indoklásul. Szerinte „*az etészia-szelek dagasztják meg a folyamot, s akadályozzák meg, hogy vizét eljuttassa a tengerig.*”¹⁸ „*a Nílus azért árad, mert az eterioszi szelek, amelyek ellentétes irányba fújnak, árral szemben hajtják a víz folyását.*”¹⁹ A Kis-Ázsia irányából Egyiptom felé fúvó uralkodó szél valóban egybeesik a Nílus áradásával, feltételezhető tehát a passzát szél vizet torlasztó hatását. Hajózó tapasztalata megerősítette meggyőződésében, hogy jó helyen keresi az áradások magyarázatát.

Thalész nem gondolta végig azokat az ellenkező és kizáró jelenségeket, amelyek megoldásának erejét elveszik: „*Csak hogy – veti ellen Hérodotosz – ezek az etészia-szelek gyakran teljesen elmaradnak, a Nílus ekkor is ugyanígy viselkedik. Azonkívül ha ezt a jelenséget az etészia-szelek okozzák, azoknak a folyóknak is meg kellene éreznüök a hatását, melyek az etészia-szelekkel ellentétes irányban haladnak, mint e magyarázat szerint a Nílus, mégpedig annál nagyobb mértékben, minél lassúbb folyásúak. Hiába van azonban sok folyó Szüriában és sok Libüában, egyiküknél sem figyelhetünk meg olyan jelenséget, mint a Nílusnál.*”²⁰ Ennyi elég Hérodotosznak ahhoz, hogy a thalészi megoldástól elvesse.

AZ ÓKEANOSZ? NEM AZ ÓKEANOSZ!

A harmadik indoklás feltehetően milétoszi Hekataiosztól származik, aki járt Egyiptomban. Diogenész Laertiosz szerint tájékozottságáról árulkodó könyvet írt „**Az egyiptomiak filozófiájáról**” címmel, amelyben az egyiptomiak értékes tudományos eredményeiről számolt be. E munkájának részét képezhette a Nílus áradása titkának megfejtésére irányuló kísérlete.²¹

„*A másik magyarázat – emeli ki Hérodotosz – még az előbbinél is érthetlenebb, s hogy úgy mondjam, még inkább mesébe illő felelet ad a kérdésre, hogy tudniillik a Nílus viselkedésének az volna az oka, hogy ez a folyam a földet körül folyó Ókeanoszból ered.*”²² Valóban mesébe illő a felelet? Igen! – az Ókeanoszról szóló tanítás ősrégi, már Homérosznál a Héphaisztosz remekelte Akhilleusz-pajzs is így ábrázolta a földet. Hekataiosz kritikai szelleme, a mitológiakritika számára elhatároló jelentőségű természetföldrajzi kutatásai és eredményei kétségessé teszik, hogy Homéroszhoz nyúlt volna vissza. Magyarázata valóban visszalépés mind az egyiptomi papok megfigyelésekre épülő jelenségleírásához, mind Thalész természeti erők összjátékára támaszkodó magyarázatához, de különösen Thraszüalkész meteorológiai megokolásához képest. Visszalépés? Igen is, meg nem is.

Hérodotosz téved, Hekataiosz nem „*homályos mondákhöz tért vissza*”. Ha milétoszi Hekataiosz milétoszi Thalésztől eltérő, új-régi magyarázattal élt, akkor azért tette ezt, mert újragondolta a thalészi gondolatmenetet, s rájött, hogy a jelenségek sora cáfolja azt. Lássuk

be, Hekataiosz idején még senki sem kételkedett Ókeanosz létezésében mint homéroszi kitalációban. Ókeanosz létét nem csak a költői szemlélet, hanem a korai filozófia is vallotta. **Elméletileg**, minő ellentmondás, ezért támaszkodhatott Thalész világméretűre! Thalész földjét is a tenger árja veszi körül, de valószínűbb hogy Anaximandroszhoz, világtérképéhez fordult, rajta a lakott földet körülölelő Ókeanoszal. Az utazgató és a térképszerkesztő Hekataiosz **nem csak elődeinek** eszméire támaszkodott, hanem saját **gyakorlati** tapasztalatára, ebből vonta le tételét: a szárazföldeket mindenütt tengerek – az Ókeanosz – veszik körül! Hekataiosz egy közismert, de vélt összefüggésből következtetett a Nílus áradására.

Hekataiosz Ókeanosz-hipotézisének Hérodotosz általi ellenvetése ugyan racionális, de történelmietlen: „*Annak pedig, aki az Ókeanoszt emlegette, és homályos mondákhöz tért vissza, semmiféle bizonyítéka nem volt. Mert ami engem illet, semmiféle Ókeanosz nevű folyamat nem ismerek. Azt hiszem, ezt a nevet Homérosz vagy valamelyik régi költő találta ki, és adott neki szerepet a költészetben.*”²³ Volt bizonyítéka: a földeket körülölelő tengerek.

DE AKKOR MI?

Hérodotosz megoldása érdektelen, de erről is illik szólni, hiszen elsőként ő foglalta össze és bírálta a Nílussal kapcsolatos hellén feltételezéseket. Ami megemlíthető, hogy Hérodotosz különbséget tett az asszírok és az egyiptomiak öntöző földművelése között: „*Asszúria földje alig kap esőt, ezért a gabona gyökerét a következőképpen táplálják vízzel. A földet a folyó vize öntözi, de nem úgy, mint Egyiptomban, ahol a folyó magától árasztja el a földeket, hanem emberi munka és vízemelő gépek segítségével. Mert Babilón egész területét, akárcsak Egyiptomét, csatornák hálózata be.*”²⁴ A megoldandó feladatot tehát abban látja, hogy az öntözést nem az ember munkájával és gépeivel oldják meg, hanem a Nílus „*magától árasztja el a földeket*”, de miképpen, hogyan?

Szerinte „*Mikor a nap Libüa felett vonul át, a következőket idézi elő. Azon a vidéken mindig tiszta a levegő, nem járnak hűvös szelek, igen nagy a hőség, s a nap pályáján haladva pontosan azt teszi, amit nálunk nyáron, mikor az ég közepére ér. Vagyis minden vizet felszív, s miután felszívta, a felsőbb tájak felé hajtja, ahol aztán a szelek szétszórják és szétporlasztják. Így természetes, hogy ez e vidék felől fúvó déli és délnyugati szél mindig több esőt hoz, mint a többi. Mäskülönben úgy vélem, hogy a nap nem is adja vissza mindazt a vizet, amit a Nílusból felszívott, hanem egy részét megtartja magának... A Nílust azonban az esők nem növelik, és vizét a nap is szívja, ezért ez az egyedüli folyó, amely télen sekélyebb, mint nyáron. Mert nyáron éppúgy veszít vízből, mint a többi folyó, télen viszont egyedül ezt éri veszteség.*”²⁵

Hérodotosz ötvözi a thraszüalkészi és a thalészi megoldást: a Nílus áradása a nap által előidézett szelek és esők közös következménye. Megoldásának lapossága közvetlenül kitűnik, ha belegondolunk: a nap a Nílusból felszívott vizet juttatja vissza (mégpedig nem is teljes mennyiségében) a Nílusba, amelynek a vizét az esők nem növelik. A Nílus önmagát árasztja és apasztja! Az éles szemű kritikus, aki ízekre szedte a „*mindentudó bölcsek*” vélekedéseit, ha saját hipotéziséről van szó, elfeledi, hogy a Nílus a tengerbe folyik, s ha a nap a felszívott vizének egy részét magának tartja meg, akkor a folyó vizének hamarosan el kellene apadnia. Nincs szó istenekről, nincs szó csillagok állásáról, de önmagában ez nem érdem, ennél a szent papok szent magyarázata is hihetőbb.

Minden gyengesége ellenére se becsüljük le Hérodotosz erőfeszítését. Egy olyan problémára kereste a választ, amire a korábbi elemzők nem gondoltak: „*A Nílus... az egyedüli folyó, amely télen sekélyebb, mint nyáron. Mert nyáron éppúgy veszít vízből, mint a többi folyó, télen viszont egyedül ezt éri veszteség.*” A Nílus és a „*többi folyó*” viselkedése közötti különbség egy újabb, megoldásra váró probléma kijelölése. Természetesen, ha tudott volna az etiópiai esőzésekről, s ha a „*nyár-tél*” kereteken kívül is képes lett volna gondolkodni, akkor közelebb került volna egy valószínűbb megoldáshoz.

THRASZÜALKÉSZ ÉS THALÉSZ

Ami feltűnő: az előtte járók és az őt követők esetében felderengenek misztikus életrajzi fordulatok, Thraszüalkésztől semmi ilyen nem maradt fenn. Bizonyára azért, mert élete éppen olyannyira prózai volt, mint világlátása és világmagyarázata.

Thraszüalkész és Thalész természeti keretek között, anyagi-fizikai kölcsönhatások eredőjében keresték és találták meg a Nílus áradásának magyarázatát. A probléma megoldásának logikája tehát mindkettőjükénél azonos. Módszertanilag az egyiptomi papokkal

szemben ők érdemlik a díjat, mert kizárták az égi-isteni erőket. Az egyiptomiak megoldása nélkülözötte a racionalitást, az övékből pedig hiányoztak a tények, amiben az egyiptomiak túntek ki. A racionális és az irracionális, a tudományos és a mitologikus szemlélet ilyen ellentmondásosan, sokszor helyüket és szerepüket változtatva küzdöttek meg egymással.

A tudomány az előtt állt, hogy megbirkózzon a mitológiával. A szelek a koraiak szemében istenségek voltak. A szeleket a knósszoszi-mükénéi kultúrkörben, különösen Krétán istenként tisztelték.²⁶

*Asztraiosznak erőslelkű szeleket szül a Hajnal:
tisztító Zephirosz, Boreasz, sebesen tovaszálló,
és Notosz, istennő istentől szülte e hármat.*²⁷

A korai gondolkodóknak is e szelek – Boreasz és Notosz – egyszerre voltak természeti jelenségek és istenségek. Igaz ezek Thalésznel, Anaximenésznel, kiváltképp Anaximandrosznál már inkább filozófiai elvek, mozgatóerők. Velük szemben Thraszüalkész abban tűnik ki, hogy egyetlen mitologikus elem sem található magyarázatában, ami nem azt jelenti, hogy nem is lehetett.

Sok feltételezéssel élünk, adjunk hangot egy további sejtelmünknek is: Thraszüalkész eszméi beépültek a természetfilozófusok első nemzedékének eszméibe. Láttuk ennek példáját Thalész esetében, de szellemi ösztönzése szerepet játszhatott abban a szemléleti fordulatban is, amivel Anaximandrosz²⁸ és Anaximenész a thalészi „víz” arkhéval szemben a levegőt és a szelet állítják. A levegő és mozgása minden elevenség gyökere. Magában a pusztaság lehetőség, bármennyire ingatag lábakon is áll, felbátorít arra, hogy úgy tekintsünk reá, mint a filozófiatörténet jelentős alakjára, a milétozsiak ösztönzőjére.

A filozófiatörténet jelentős alakja? Munkásságáról őrzött adatok nélkülöznek minden filozófiáit, pusztán a tényekre és értelmezésekre korlátozódnak. Ő nem volt filozófus, mint természetkutató, a természettudományos gondolkodás úttörője, prokonnészoszi Ariszteasz és szardeiszi Alkman mellett a harmadik olyan hellén gondolkodó, aki Milétozson kívül tevékenykedett és „régit”, értsük úgy, hogy alapvetően Thalész előtti, de tőle feltétlenül független természetkutató. Ez lehetett az az utolsó, kivételes pillanat, amikor még nem nyelt el mindent eszmei fekete lyukként az ókori természetfilozófia. Vitájukban Sztrabón Thraszüalkész mellett tette le a voksát.

Azok a szelek és vizek, amelyek Thraszüalkész, Thalész és Anaximenész világképében olyan mértékadóak voltak, most is jelentőséggel bírnak, lemosásuk és lefújásuk arcképekről a reájuk rakódott újkori port. Ezzel nem lesznek kisebbek, csak hitelesebbek.

II.

TENEDOSZI KLEOSZTRATOSZ

A CSILLAGÁSZ

Az aiolok és akhájok lakta, a kis-ázsiai partokhoz közel fekvő Tenedosz szigete kereskedelmileg, hadászati és politikailag is stratégiai jelentőséggel bírt, őrizte Hellaszpontosz bejáratát. Bortermelése mellett agyagedény művességéről volt ismert. Már a trójaiak elleni küzdelemben szerepet játszott, a görög-perzsa háborúban Xerxész hajóhadának egyik támaszpontja volt,²⁹ a peloponnészoszi háborúban Athén szövetségeseként vett részt.³⁰ Itt született és serdült fel Kleosztratosz, akméja 550-re tehető.³¹ Vélhetjük, hogy előkelő és tehető nemzetségből származott, ha utazgathatott, s hosszabban Milétozban időzhetett.

Feltehető, hogy Apollóniát elhagyó Anaximondrosz egy ideig Tenedoszon tartózkodott. Hogy mennyiben hatott a sziget szellemi életére, azt nem tudjuk, de valószínű, hogy befolyásolta Kleosztratosz további életútját. A napfogyatkozás nagy port felkavart előrejelzésének híre mellett neki is szerepe lehetett csillagászati érdeklődésének felkeltésében. A tudásszomjas ifjú – ekkoriban húsz év körüli lehetett vagy nem sokkal idősebb – talán Anaximandrosz ajánlásával a tarsolyában felkeresse Milétozt, a perzsa hódítás utáni egyedüli poliszt, amely megőrizte látszatfüggetlenségét. Ifjúságát, legalábbis életének egy közelebről meghatározatlan időszakát ott töltötte, esetleg járt Szamoszon is.³²

Távolságuk ellenére a sziget és Milétoz kapcsolata szilárd érdekeken nyugodott. A Márvány-tenger és a Fekete-tenger partjain számos Milétoz alapította polisz és kereskedelmi állomás helyezkedett el. A kereskedelmi útvonal és a telephelyek védelme Milétoz

létfontosságú érdeke volt. A sziget metszette Miléosz és Apollónia közötti hajózási útvonalat, annak, aki a kis-ázsiai tengerpart vonalán hajózott, a szigetet érintenie kellett.

MILÉOSZBAN

Bekapcsolódott a város szellemi életébe. Munkásságát „**Ἀστρολογία**” („**Asztrológia**”) című tankölteményében összegezte.³³ A maga korában jelentős csillagászati felfedezésekkel gazdagította az ismereteket.

Nevéhez fűzik, hogy az eredetileg használt holdév helyett bevezette a 365 napos évet és a három dekádós hónapot. Máshonnan azt tudjuk, hogy Thalész vezette be harmincnapos hónapot, s az évet ő osztotta 365 napra. Talán önálló megfigyelése az állatöv, az ekleptika ferdeségének, a Föld keringési síkjától való elhajlásának felismerése. Erről azt is tartják, hogy azt elsőként Anaximandrosz vette észre,³⁴ de lehet, hogy Anaximandrosz gnómónjával járult hozzá Kleosztratosz felfedezéséhez.³⁵

Érdemének tartják a babiloni tizenkét állatövi jegy átvételét és bevezetését a hellén csillagászatba. Ebben Anaximandrosz bizonyosan megelőzte őt, aki égi térképének elkészítéséhez a beosztásokat nem nélkülözhetette. Ha nem ez a helyzet, akkor kérdés, hogy milyen úton-módon került kapcsolatba a kaldeus papokkal, s jutott hozzá csillagászati kompendiumaikhoz. Feltehető, hogy járt Szardeiszbán, de eljuthatott egészen Babilóniáig is. Nem tudjuk, de nem kizárt, hogy a didümai papok, akiknek különlegesen jó kapcsolatuk volt a lüd, majd a perzsa hatalommal, egyengették útját a tudományos információk megszerzésében.

Thomson azt emeli ki: *„Lehetséges, hogy Kleosztratosz volt az első, aki matematikailag formulázta meg a nyolcéves ciklust, amelyet régóta használtak, de csak hozzávetőleges számítások alapján... , a rendszert többen feltalálták, például Kleosztratosz. Így elfogadhatjuk Kleosztratoszt a ciklus klasszikus formájának szerzőjeként anélkül, hogy tagadnánk a ciklus egyéb formáinak régebbi fennállását.”*³⁶

Ezeket tekintik tudományos munkássága lényeges elemeinek.

A SZAKTUDÓS

E sovány adatok alapján érdeme inkább az lehetett, hogy összegezte elődeinek szétszórt eredményeit, s írásba foglalásukkal szélesebb körben közkinccsá tette a csillagászati fölismeréseket. Az égbolt profanizálásában az első, még bizonytalan lépést ő tette meg. Miközben a csillagos égre függesztette tekintetét, ő ott már nem isteneket, hanem pusztán égitesteket látott. Alkotó munkássága kiemeli a Thalész-követők sokaságából, mert ő sokkal inkább csillagász **szaktudós**, mint természetfilozófus, noha a határok akkoriban még határozatlanok.

Távolodása a természetfilozófiától egybeesik a miléoszi szellemi élet uralkodó folyamatával. Hogy a filozófiától különálló természettudomány úttörőinek egyike, arról e szűkös adatok is vallanak. Mindez a tudományfejlődés szempontjából jelentőségében messze megelőzi azokat a tényleges vagy vélt felfedezéseit, amelyeket neki tulajdonítanak.

Későbbi tevékenységéről nincs tudomásunk. Elhagyta Miléoszt? Felhagyott csillagászati kutatásaival? Elkallódott? Nem tudjuk. Visszatérhetett Tenedoszra. Miléoszban elapadt a filozofálás lehetősége, de elapadt a természet tanulmányozást ösztönző légkör is. Anaximenész fiktív, de az igazsághoz közelálló levelében így panaszkodik az ión-méd (perzsa) háború előestéjén: *„Hogyan gondolhatna akkor Anaximenész a csillagvizsgálásra, ha állandóan rettegnie kell a megsemmisüléstől és a rabságtól?”*³⁷

Meglehet, hogy tankölteményét már nem Miléoszban, hanem szardeiszi és babiloni tanulmányútja után, hazai földön írta meg, ahol a tenedoszi csillagászati iskola kezdeményezője, megalapítója lett. Erre enged következtetni, hogy neki tulajdonítják az első hellén csillagvizsgáló megépítését. Tudott dolog, hogy a szigeten Anaximandrosz szellemi hagyatékára építő, követőiből verbuválódott, csillagászati megfigyelésekkel nevet szerzett csillagász-közösség működött.

Bármi lett legyen is Kleosztratosz további sorsa, tudománytörténeti szerepe nem lebecsülhető, személyében az európai csillagászat többé-kevésbé elfelejtett megalapozóinak egyikét tisztelhetjük.

III. MILÉTOSZI HEKATAIOSZ A LOGOGRAFOSZ

A fordulatok háttérében a meghatározó poliszokban az arisztokrácia hatalmát felváltó türannisz kiépülése, Delphoi pánhellén jelentőségének megnövekedése, valamint a lüdek, majd a perzsák támadása, Milétosz eleste állt. Ellehetetlenült a filozofálás Ióniában, súlypontja Megalé Hellaszba helyeződött át.

Ha Anaximenész azon kesereg, hogy a médek fenyegettségében a halál vagy a rabszolgaság lidérces álma nehezedik reá, akkor képet kaphatunk arról, milyen áldatlan politikai állapotok közepette lépett Hekataiosz a milétoszi gondolkodók sorába. Többségük, mint milétoszi Hekataiosz, milétoszi Kadmosz és léroszi Phereküdesz új irányba tájékozódott, szakított mindazzal, ami Thalésszal elkezdődött, s részben Anaximenésszel, részben Kleosztratoszsal lezárult. Ennek egyik, elhatároló jelentőségű jele, hogy kiemelkedő szerepet játszottak a mitológiától és a költészettől elhatároló prózai előadással.³⁸ A gondolkodók új helyzettel szembesültek, új módon kellett gondolkodniuk. A társadalom felé nyitottak, Milétosz a logográfia szülőhelyévé vált. Ez nem volt sem természetfilozófia, sem természetfilozófia, sem társadalomfilozófia, közelebb állt a későbbi históriához, geográfiához és etnográfához, azaz a társadalomtudományokhoz. Annak a Milétosznak, amit a természetfilozófusok tettek hírnevessé, nem kisebb dicsőséget szereztek a logográfusok is.

Hégészandrosz fia, milétoszi Hekataiosz megközelítőleg 546-480 között élt, feltehetőleg a milétoszi arisztokrata körből³⁹ került ki: „*a családfájáról szólva kijelentette, hogy tizenhatodik őse isten volt*”.⁴⁰ Az egyiptomi papok „*nem hitték el, hogy ember származhat istentől. Vitára keltek vele*”.⁴¹ Bizonyára maga sem hitt isteni eredetében, patriájának istenőseire utalhatott, azt sejtette, hogy papkirály származék.

Nem szemlélte tétlenül és a körülményeknek kiszolgáltatva az eseményeket, feladta a milétosziak hagyományos politikai passzivitását. Probuloszaként felszólalt Panióniában, s 494-ben az ión poliszok nevében eredményes diplomáciai küldetésben járt Szardeiszbán. Artaphernész perzsa alkirálynál elérte, hogy a perzsák visszaszolgáltassák az ión poliszok elkobzott alkotmányait. Ez persze formális perzsa gesztus volt. Ne feledjük azonban, hogy az ión felkelés totális veresége után vagyunk, s e lépéssel mindkét fél igyekezett a megbékélés útját építeni.

Ha öt küldték, és ha öt fogadták, az kapcsolatban lehetett azzal, amiről Szardeiszbán is tudhattak: „*Egyedül Hekataiosz, a történetíró tanácsolta először, hogy ne kezdjenek ki a perzsák királyával, s felsorolta, hány nép felett uralkodik Dareiosz, s milyen roppant nagy a perzsák hadereje. Mivel nem járt sikerrel, másodjára azt tanácsolta, hogy igyekezzenek a tenger feletti uralmat megszerezni. Mert különben – mondta – nincs esélyük a győzelemre, hiszen jól tudja, milyen jelentéktelen Milétosz hadereje. Ha elvennék a Brankhidák templomából azt a kincset, amelyet annak idején Kroiszosz lüd király adott fogadalmi ajándékkul, megszerezhetnék a tenger feletti uralmat, mert így a kincssel ők rendelkeznének, és nem jutna az ellenség kezére. Ez a kincs... mérhetetlenül nagy értékű volt. Hekataiosz indítványát ugyan elvetették, mindazonáltal a felkelés mellett döntöttek.*”⁴² Javaslatát, hogy perzsa terjeszkedés megtörése érdekében szerezék meg a tengerek fölötti uralmat, majd csak az athéni Themisztoklész tudja elérni, aki a hajóépítéshez a laurioni ezüstbányák jövedelmét használta föl, Hekataiosz a Brankhidák kincséből fedezte volna a kiadásokat, a didümai orákulum perzsabarát papjainak gazdagságához akart nyúlni.⁴³ Azzal, hogy ezek után a perzsák a kincsre rátették kezüket, anyagilag lehetetlenítették el a felkelőket. Ha feltűnően hallgatnak a források arról, hogy Delphoival kapcsolatban állt, akkor Delphoi feltehetően nem támogatta azt a politikai vonalat, amit Hekataiosz a perzsa uralommal, a felkeléssel és a megbékéléssel kapcsolatban képviselt.

Egy másik politikai tanácsáról ezt írja Hérodotosz: „*kitűnt, hogy a milétoszi Arisztagorasz nem volt valami bátor ember. Hiszen ő szított lázadást Ióniában, ő idézett elő hatalmas felfordulást, de most, az események alakulása láttán, maga is menekülésre gondolt... Szardíniába vagy Mürkinoszba... Hekataiosz, a történetíró egyik tervet sem helyeselt. Azt javasolta Arisztagorasznak, hogy ha elűznék Milétoszból, Lérosz szigetén építsen magának erődöt, s később, alkalomadtán, innen felkerekedhetne Milétosz*

visszafoglalására.”⁴⁴ Mivel utazásai és adatgyűjtései révén jobban tisztában volt a perzsák erejével és Milétosz valós lehetőségeivel, mint a tizenkét ión város küldöttei, mivel kitekintése volt a korabeli nemzetközi erőviszonyokra és látómezeje nem csupán Szardeiszig terjedt, belátta, hogy a felkelésnek a perzsa hátország kimeríthetetlen erejével kell szembenéznie. Ez nem azt jelenti, hogy a milétoszi perzsabarát politika folytatásának a híve lett volna, mint ahogyan nem értett egyet azzal sem, hogy tömegesen hagyják el Ióniát, hanem az aktív ellenállás politikáját javasolta. Feleleveníti Thalész gondolatát, hogy Milétoszon kívüli támaszponttól kiindulva szervezzék meg a perzsák elleni támadást. Ő már nem veti föl a polisz megszüntetésének irreálisnak bizonyult thalészi tervét, s a megváltozott feltételek miatt nem a szárazföldi Teoszt, hanem Léosz szigetét javasolja az ellenállás bázisául.

UTAZÁSAI ÉS MUNKÁI

Hekataiosz ugyanarra a konklúzióra jutott, mint Anaximenész, azaz szakított a természetfilozófiával, de a viszonyok pesszimális fordulatával ő más magatartást igazolt. Az új helyzetből nem a tudományos munka lehetetlenségére és céltalanságára következtetett, nem merült tudományos tétlenségbe, hanem egy új tudományos szemlélettel kezdett a környező világ tudományos meghódításához.

Sokat utazott. Bejárta a szárazföldi Hellaszt, az ión partokat, járt a perzsák által leigázott Lüdiában, Szardeiszbán, Egyiptomban, talán Szíriában, megismerkedett az égei-tengeri szigetekkel, a Fekete-tenger partvidékével, körülhajózta a Földközi-tengert egészen Hispániáig és Galliáig. Kitűnik Hellasztól észak-nyugatra eső európai térség ismeretével. Eljutott az Iszta – a Duna – vonalát követve egészen Rhipaiosz – a Kárpátok – vonulatáig, elvetődhetett a mai Erdélybe is.⁴⁵ Említi Mariszt, a Maros folyót. Meglátogatta Kümét.⁴⁶ Leírást találunk nála Keltikéről és Nüraksz kelta városról.

Mondják, a legtisztább ó-ión nyelvjárásban írt. Útjairól „egy iratot hagyott hátra, amelynek hitelessége egyéb irataiból bizonyítható” – állítja Sztrabón.⁴⁷ Ez arra utal, hogy több írása is volt. Címeiken kívül többet alig tudunk, de a címadás szerzeágazó érdeklődésére mutat. A szélesebb nyilvánosság számára készült „**Gész periódosz**” („**A föld körülutazása**”) vagy „**Peri égészisz**” („**A föld leírásáról**”) című, prózában írt, két könyvből álló munkája. Jeleznek a neve alatt egy „**Peri odoszgész**” („**A hajózásról**”) címen, 12 könyvben Homérosz hajókatalógusához írt földrajzi magyarázatot. Forrásuk az „**Íliász**” és az „**Odüsszeia**”, az első görög földrajzi és néprajzi leírás. Hésziodosz a „**Munkák és napok**”-kal és „**A föld körülutazása**” című művével ösztönözte munkásságát.⁴⁸ Ismerte Ariszteasz útleírását és ugyancsak a VII és VI. század fordulóján működő, bölcsként ismert argoszi Akuszilaosz történelemtudományi, földrajzi munkásságát. Tőlük nyert indíttatást.

Utazásaival a földrajzi, történelmi, néprajzi, egy szóval, a logografiai és a genealógiai kutatás irányába nyitott.

TÉRKÉPE

Munkáihoz „*pinax*”-ot, térképet mellékelte az oikumenéről, a lakott földről, ami az anaximandroszi hagyomány követőjének mutatja.

Míg Anaximandrosz „*elsőként merészelt táblán ábrázolni a lakott földet, utána a milétoszi Hekataiosz, a sokat utazó férfiú pontosabbá tette ezt, úgyhogy csodájára jártak a dolognak.*”⁴⁹ Hekataiosz földrajzi leírásáról és térképéről Ammianusz évszázadokkal később ezt írja: „*Ilyen módon megfékezve és két tenger által közrefogva lecsillapodik, maga is valóságos tengerré szélesedik, mely, amerre a szem ellát, szélében-hosszában messzire terjed. Ha partjai mentén, mintha valami sziget volna, körülhajózunk, az egész út huszonháromezer stadiumra tehető, miként Eratoszthenes, Hecataeus, Ptolomaeus és az efféle ismeretek többi aprólékos kutatója állítja. Formája az egész földrajztudomány egyöntetű megállapítása szerint följazott ívű scythia íjhoz hasonlítható.*”⁵⁰

A Fekete-tenger e leírása mutatja, hogy az anaximandroszi térkép-készítéstől kiindulva néhány évtizeddel később már milyen, viszonylag pontos tengerábrázolás készült és már emberi léptékű alakulatokhoz hasonlítottak egy olyan hatalmas térformát, mint amilyen a Fekete-tenger. Munkájának egy helyét Sztrabón így említi: „*az Aóost Aiasnak nevezi és azt mondja, hogy ugyanarról a helyről, a Lakmos környékéről vagy helyesebben ugyanabból a szögletből kiindulva folyik az Inakhos is délnek Argos felé, az Aias is nyugatnak az Adriába.*”⁵¹

ARKHÉ A TÁRSADALOMBAN?

A milétoszi gondolatkörhöz kapcsolja „*Az egyiptomiak filozófiája*” című munkája. A kezdetre vonatkozóan az egyiptomiakról megtudjuk, hogy „mindennek a kezdete (*αρχη*) az anyag, és ebből különült el a négy elem, ebből jött létre mindennemű élőlény. A nap és a hold istenek: az előzőt Ozirisznek, az utóbbit Izisnek nevezik. Bogár, kígyó és sólyom segítségével alkotnak róluk képzetet mondja Manetosz a *Fizikusok kivonataiban*, Hekataiosz pedig *Az egyiptomiak filozófiájának* első könyvében... Azt tartják, hogy a világ keletkezett, mulandó és gömb alakú. A csillagok tűzből vannak, és keveredésük szerint történnek a földi dolgok. A holdfogyatkozás akkor következik be, amikor a hold a föld árnyékába kerül. A lélek halhatatlan és vándorol. A záporok az időjárás változása szerint következnek be. A többi természeti jelenségről is értekeztek, ahogyan erről Hekataiosz és Arisztagorasz beszámol.”⁵² Figyeljünk a hangsúlyokra: a különböző nevek, a titokzatos jelképek, szobrok és szentélyek mögött reál folyamatokat keres. Az „arkhé”-t a természetfilozófiai kereteket átlépve veti fel: kik voltak az első **emberek**, az első **nép** és melyik az első **nyelv**? Azt, hogy az emberiségnek volt egy ősi, természeti állapota, ami egyetlen, arkhéként felfogható néphez köthető.⁵³

Ez az egyre terjedő és megmerevedő „hellén” és a „barbár” dichotómiával szemben ez egy összeméri látásmód. Az ősnépet nem Hellaszba, hanem Egyiptomba, illetve Frígiába helyezi. Szemben a teológiai megközelítéssel (Prométheusz, Deukalión-Pürrha) e történet- és nyelvfilozófiai problémát teljesen evilági módon értelmezi, s kísérlettel kívánja eldönteni. Hérodotosz ebben is Hekataioszt, az elődöt követte: memphiszi papoktól hallott Pszammétikhosz elrendelte kísérletről, amely hivatott volt eldönteni, hogy „kik voltak az első emberek”, hogy melyik az „ősibb néptörzs”; mint kiderült a „phrügek”, a frígek.⁵⁴ Lehetséges, hogy Hekataiosz is egyiptomi forrásból indult ki.

Egy helyütt azt olvashatjuk, hogy „Milétosi Hekataiosz a Peloponnésosról azt állítja, hogy ott a hellének előtt barbárok laktak.”⁵⁵ Állítása közvetlenül Hésziodoszra megy vissza.⁵⁶ Megszólaltatja a hellén önkritikát, elismeri a „barbárok” jogos szempontjait. Utal arra, hogy az athéniak elűzték Attikából a pelaszgokat, „hogy jogosan vagy jogtalanul, arról csak azt tudom mondani, amit a hagyomány: Hekataiosz, Hégészandrosz fia azt állítja történeti művében, hogy jogtalanul. Szerinte, mikor az athéniak látták, hogy a Hüméttosz lábánál elterülő, régebben hitvány, terméketlen vidék, amelyet az Akropolisz falainak felépítéséért a pelaszgoknak adtak fizetség gyanánt, milyen dűsan terem a kezük munkája nyomán, irigykedni kezdtek a pelaszgokra, és minden különösebb ok nélkül elűzték őket.”⁵⁷ Ezzel szemben az athéniak a pelaszgok jogtalan cselekedeteire hivatkoznak, akik szerintük az athéni leányokat „dölyfösen gúnyolták... erőszakoskodni is akartak velük... Ekkor nemesebb lelkűnek bizonyultak a pelaszgoknál, mert lelepleződésük után joggal megölhették volna őket, de beérték vele, hogy kiharancsolták őket az országból... Így meséli Hekataiosz, emígy az athéniak.”⁵⁸ Hérodotosz inkább hajlik Hekataiosz, mint az athéniak érvei felé.

A teljesség kedvéért elengedhetetlen megjegyezni, hogy egy-két emberöltővel korábban, valószínűleg krétai eszmékből kiindulva, „keletkezésüktől kezdve szemlélve a dolgokat” knósszoszi Epimenidész a „jászoltársak”-ban, katanéi Kharóndasz az „asztaltársak”-ban lelte fel a társadalmi arkhé.⁵⁹ Számottevő a koraiak és Hekataiosz megközelítése közötti különbség. Hekataiosz az időben első népet és nyelvet, azaz a történelmileg elsőt kereste, azaz **történetileg** vetette fel a kérdést, Epimenidész és Kharóndasz pedig a társadalmi test belső struktúrájában, azaz **logikailag** kutatta a társadalmiság elemi viszonyát.

ÉN, ÉN...

Művét e szavakkal kezdte: „Úgy írom ezt, ahogyan én igaznak látom, mert a hellének beszédei számosak és nevetségesek az én felfogásom szerint”.⁶⁰ E hitelesnek tartott mondata több szempontból is eligazító program. A hellén beszédek említése arra utal, hogy tudatosította magában a mitológiai hagyomány következtelenségeit, belső ellenmondásait, többféle változatának összeegyeztethetlenségét, de már ismerte a filozófiai eszmék származását is, s hogy ahányan föllépnek, annyiféle világgépet ajánlanak. Amikor tehát Hekataiosz a gondolati pongyolással szemben az egyöntetű gondolkodást állítja, akkor kritikája és törekvése legalább annyira irányult a mitológia, mint amennyire a filozófia ellen.

Önmaga kritikái szemléletét – „ahogyan én igaznak látom” – abszolút mércének tartja. Meggyőződése, hogy az egyén joga kritikailag szemlélni a felhalmozódott és elfogadott

gondolati anyagot, azokat cáfolni, s velük szemben egy igazságot állítani. A tradíció szekularizációja mellett az empirikus kutatás, a megfigyelés, az ismeretszerzés, az adatok felkutatása és összegyűjtése, egymással való egybevetése, ellenőrzése, egy szóval: az adatok és az egyéni ítéletalkotás követelményének meghirdetése már nem filozófusi, hanem szaktudományos attitűd.

Az, ami a filozófusoknál fontos, de alárendelt jelentőségű epizód volt, Hekataiosznál az elméletépítés centrumába került. Körülhatárolja azt a kört, amiben mozogni hajlandó, csak addig terjed ennek tér- és időbeli kerete, „*ameddig az emberek emlékezete terjed*”, vagyis ahonnan és amikortól még hiteles adat nyerhető. Ami kívül esik az emberi emlékezet határán, az érdektelen a számára, mert eleve kizárja az információ hitelességét.⁶¹ Éppen itt tűnik ki az eltérés a mitológia bírálatának filozófiai és szaktudományos módjai között.

Kiderül, hogy Hellaszban, de különösen Milétoszban már előrehaladt az archaikus társadalom lebomlása, a szuverén egyéniség kialakulása, a poliszpolgár öntudata.

ELHATÁROLÓDÁS

Hekataiosz szakított a *thalészi* természetfilozófia hagyományával, s a társadalom tanulmányozására adta a fejét, de nem követte *Szolónt*, nem lépett visszafelé! Nemcsak a természetfilozófiát, hanem a társadalomfilozófiát is elhagyta, nem foglalkozott joggal, etikával, utópiáépítéssel, elhidegült a filozófiai gondolkodástól, s így lett az első s legjelentősebb milétoszi szaktudós! A filozófiai talaj elhagyása számára vélhetően olyan kísérletnek tetszhetett, amelyben a természetfilozófia és a társadalomfilozófia szintézisét valósítja meg, ami akaratán és tudtán kívül vitte őt filozófián túlra.

„*Állítják, hogy ők – köztük Hekataiosz – találták föl a mértant, az asztrológiát és az aritmetikát.*”⁶² Egyik értekezésében, amit „*Asztronómia*” címen említenek, feltehetően összegzi Phereküdesz, Thalész és Anaximandrosz, s talán Kleosztratosz egekről, csillagokról, Napról és Holdról, azaz az istenekről kifejtett tanítását. Hogy ezek mennyiben tekinthetők összefoglalásnak, s hogy mennyiben élt kritikai észrevételekkel, azt nem tudjuk. Talán eligazító, hogy a mágusok tanítása kapcsán megemlíti, hogy „*az istenek is születnek.*”⁶³

Sztrabón többek között megállapítja „*a földrajz igen szoros kapcsolatban áll a meteorológiával és a geometriával, amennyiben a földi jelenségeket egy egészbe kapcsolja össze az égiekkel... Vegyük még hozzá azután e széleskörű tudáshoz a földi dolgoknak az ismeretét, így az állatokét és a növényekét, továbbá mindazokét, amelyeket – akár hasznosak, akár ártalmasak – a föld és a tenger létrehoz*”.⁶⁴ Földrajzi és néprajzi érdeklődése mögött a föld alakjáról, a földrengések természetéről folytatott thalészi, anaximandroszi és anaximenészi vita, Anaximandrosz és Anaximenész meteorológiai elméletei, Anaximandrosz földrajzi és térképészeti kezdeményezései, a phereküdeszi kthónia-elv húzódott meg. Szemléletváltása a kor látásmód változásának felel meg: „*Ha van tudomány, amellyel a bölcselőnek egyáltalán még foglalkoznia kell, akkor a földrajz az... akik először szánták rá magukat vele foglalkozni, körülbelül ezek voltak: Homéros, milétosi Anaximandrosz és a vele egy városból való Hekataios*”.⁶⁵ E szavak jól mutatják, hogy hol keressük az elődökhöz való kapcsolódás közvetlen területeit, s azokat a pontokat, ahonnan elrugaszkodott tőlük.

Hérakleitosz élesen megfogalmazva a filozófia és a tudományok különbözőségét, ezt írja: „*A sokféle tudás nem tanít meg arra, hogy esze legyen valakinek. Mert Hésziodoszt is megtanította volna és Püthagorasz, aztán meg Xenophanészt is és Hekataioszt.*”⁶⁶ Mi lehet az, ami közös nevezőre hozza a misztikus filozófus és matematikus Püthagorasz, a hármójukat élesen bíráló, ateista Xenophanészt, valamint a racionalista logografus milétoszi Hekataioszt? Ami összekötheti őket az a kárhoztatott „*sokféle tudás*”. De a sokféle tudást végül Hérakleitosz maga is szükségesnek véli: „*Nagyon sok mindent kell tudnia annak, aki bölcsességszerető ember.*”⁶⁷ Tehát nem abban látja a problémát, hogy bölcs társai „*sokat tudnak*”, hanem az, hogy amit tudnak, azt hogyan tudják. Mi lehet a tudásnak az a *sokasága*, ami „*nem tanít meg arra, hogy esze legyen valakinek*”? A *szaktudományos* ismeret, amelynek, Hérakleitosz híján volt.⁶⁸ Ellenvetése bizonyos mértékig érthető. A sokféle tudás kevés ahhoz, hogy esze legyen valakinek, vagyis észérvekkel éljen. Erre nézve eligazít bennünket egy másik fragmentuma: „*Rossz tanítójuk az embereknek a szemük és fülük, ha barbár lelkük van.*”⁶⁹ A barbár lélek nem tud egységes világszemléletet kialakítani, a tényeket egymás mellett és egymás után szemléli s nem együtt és egységben.⁷⁰ Szemrehányása

alaptalan, mert Hekataiosz nem ragadt meg a részleteknél. Hérakleitosz ezt azért nem vette észre, mert ő filozófusként nem a részletektől az egészhez vezető utat járta, hanem az egészből következtetett a részletekre. Félévezred múltán Sztrabón dicsérően, jellemzi így Hekataioszt: birtokában van „*A sokoldalú tudás, amely nélkül lehetetlen e célt [a földrajztudomány művelését – EKO] elérni, csak annak a tulajdona, aki mind az isteni, mindpedig az emberi dolgokat fürkészi; márpedig e dolgok tudományát nevezik bölcsesletnek*”,⁷¹ máshol pedig a földrajztudományt „*széleskörű tudás*”-ként jellemzi.⁷² A csillagászat és a geometria, alapján felbecsülhető a földrajzi objektumok távolsága, a szélességi fokok alapján elhelyezkedésük, s hogy mi van északra és délre, keletre és nyugatra, megállapíthatók a nap- és a holdfogyatkozások.⁷³ Ammianus „*Hecataeus*”-t „*az efféle ismereteknek aprólékos kutatója*”-ként jellemzi.⁷⁴

Igaza van Ritoók Zsigmondnak, amikor ezt írja: „*Lényegében nagyobb a jelentősége tudományos szempontból a milétosi filozófusok földijének, a néprajztudós és történetíró Hekataiosznak, aki a VI. század végén működött. Hekataios ti. csakugyan nagy néprajzi és földrajzi ismeretanyagra támaszkodott.*”⁷⁵ Küzdött a költői, vagyis a mitológikus történelem és a mesés földrajz ellen. Ennek persze megvannak a határai. Teljesen ő sem tudta elkerülni a tények kellő megszűrésével a „*mesemondás*”-ból fakadó valótlanságokat. Ő is azt feltételezi, hogy az Ókeanosz körbefolyja a földet. Az észak Hekataiosz számára is a mítoszok világa, ide helyezte a „*világhegye*”-t és ide, a lakott világ ismeretlen határszéléhez száműzte a mitikus népeket, mint ahogyan Plinius szóba hozza: „*Hekataiosz könyvet írt a hüperborusiakról*”.⁷⁶ A lakott világból kisöpörte a mítosz elemeit, azokat a lakott földön kívülre száműzte.⁷⁷ Sztrabón, aki meglehetősen elismeréssel hivatkozik rá, talán csak egyetlen egy helyen rója meg. Ezt írta: „*Milétosi Hekataios állítása szerint az epeiosok nem azonosak az élisiekkel... Sok valótlan-ságot adnak elő a régi történetírók, mert a mesemondás révén valósággal összefogtak a hazugsággal, ezért nem egyeznek meg egymással ugyanazon dolgokban sem. Egyáltalán nem hihetetlen ez, hogy az élisiektől különböző és másfajú epeiosok hatalmi fölényük következtében azokkal egybeolvadtak és közös államot alkottak.*”⁷⁸ Tudunk még egy pontatlanságáról: Hekataiosz szerint összeköttetésben áll a Kaszpi-tenger az Óceánnal, annak beltengere; ez arra utal, hogy az adatot másodkézből vette.⁷⁹

SZÖVETSÉGGKÖTÉS

A hekataioszi logografia radikálisan szakít a filozófiával, de a tudomány és a filozófia egymással szövetségben lép föl a mitológiával szemben.⁸⁰ „*Az Istenekről*” írt 24 könyvében feldolgozta a mitológikus népi hagyomány eredeti, archaikus, azaz Homérosz és Hésziodosz előtti, költőileg feldolgozatlan és filozófiailag nem értelmezett epizódjait is,⁸¹ s a népképelet újraértelmezését szembefordította kora mitológiájával. Említést tesznek a négy könyvből álló „*Genealogiai*” című munkájára.⁸² A nemzetségtáblázatokban a nemesi családok családfáját és történetét írták meg, származásukat az istenektől és a héroszoktól eredeztették, éppen úgy, miként saját őseit is itt és így mutatta be.⁸³ Feltehetjük, hogy Hekataiosz esetében más típusú genealógiáról lehetett szó, mint amilyen az „*Istenek születése*”. Ritoók Zsigmond szerint: „*Hogy azonban az arisztokrácia szempontjából fontos genealógiákat mentse..., megpróbálta azokat racionalizálni, változatlanul fenntartva a mítosz és a jelen világ kapcsolatát*”,⁸⁴ majd máshol: „*Mikor a mitológia ilyen szerepben már nem volt hitelképes, Hekataios megkísérelte racionalizálni, hogy módosított formájában betölthesse régi funkcióját. Ez volt a racionális igényű történetírás megszületésének oka.*”⁸⁵ Racionalizálási törekvése nem valószínűsíti, hogy az arisztokrata ideológia *mentése*, inkább az attól történő *eltávolodás* munkált benne,⁸⁶ ugyanis a logografia és a ktiszisz mellett a genealógia volt a harmadik korabeli tudományos műfaj.

E szövetségnek dokumentuma az a párhuzam, amit Xenophanész és Hekataiosz munkásságában találunk. Közös nézőpontjuk alapja a *barlangok* kutatása.

A Küklópszok leírása különösen érdekes:

*laknak az égbenyülő ormok meredek tetejében,
mélyölü barlangban...*⁸⁷

azaz a rátarti, dolyfös, de primitív, egymással nem törődő, megszentelt törvényeket nem ismerő, földművelést nem folytató népesség lakóházat se épít, barlangokban húzza meg magát. Ha Hekataiosz és Xenophanész figyelme a barlangok felé fordult, akkor ebben

szerepet játszhatott a történelmi múlt és a civilizáció útjára még nem térő népek iránti érdeklődésük.

A barlangok szakrális helyek.⁸⁸ Közülük több már a pelaszg időben is szent hely volt, később pedig a hellén mitológiába is beépült. Homérosz a barlangot ezért illeti „isten” jelzővel.⁸⁹ Róla is mondják, hogy költeményeit egy barlangban, melyből a Szmürna melletti Melész folyó ered, „írta”. Barlang szerepel Héphaisztosz, a Gorgók, Trophóniosz mítoszában. Krétai az Ida hegyi és Diké-hegyi Zeusz-barlang, majd Eileithüiának, Héra lányának, a szerencsés, a könnyű szülés istennőjének barlangja.⁹⁰ Poszeidón barlangja Tenedosz szigeténél volt.⁹¹ Sztrabón a delphi jósdáról írja: „*mint mondják, egy mélyen benyúló barlang, nem nagyon széles nyílással. Ihletadó gőz árad föl belőle; a nyílás fölött egy magas tripus van, erre ül föl a Pythia s a gőzt belehelve, versben és prózában jóslatokat mond, de egyes, a jósdá szolgálatában álló költők az utóbbiakat is versbe szedik.*”⁹² A delphi szentélykörzet felett található kőrükoszi barlang Pán és a nimphák szent tartózkodási helye.

A barlangok vezettek Hadész bejárataihoz így. Spártához közeli barlangból hozta föl Héraklész Kerberoszt,⁹³ a korinthuszi Tainaron-foknál Héraklész és Thészeusz szállt le a mélybe, Orpheusz itt követte az alvilágba Euridikét. Ithaka öble végében lévő barlangnak

*...bejárata kettő:
egyiken, északról, szállhat le a földi halandó,
másik, dél felé, isteneké, s ezeken át sose járhat
ember, mert ez az út a haláltalan égilakóké.*⁹⁴

Hekataiosz Lakoniában, Xenophanész Nagy-Görögországban leszállt egy-egy barlangba, amit a közhiedelem Hadész bejáratának vélt. Eljött a mítoszok gyakorlati ellenőrzésének az ideje! Azért kutatták a sötét mélységeket, hogy megállapíthassák, a barlangok valóban Hadészba vezető szent helye-e. Az eredmény lesújtó, a barlangban nem találtak túlvilágba nyíló kaput, annak bizonyult, ami volt, természeti képződménynek. Xenophanész csöpögő vizet talált.⁹⁵ Hekataiosz semmire sem lelt, de racionalizálta a mítoszt: Kerberosz, az alvilág kapuját őrző kutya bizonyára valamilyen szörnyű, sok embert megmaró mérges kígyó lehetett.⁹⁶

A barlang-kutatás elsődleges ágense mitológiai volt, de a teológiai érdeklődésük átcsapott egy ateisztikus színezetű tudományos megismerésbe, közvetlenül a mitológia, közvetve a filozófia ellen irányuló gyakorlati kísérletté vált. A barlangázás következménye barlangokkal és Hadésszal kapcsolatos tévhitek, „nevetséges”, mitikus elemek lehántása. Mindez magától értetődően kikezdte Homérosz és Hésziodosz tekintélyét, következménye lehetett a krétai Zeusz-barlang körüli mítosz iránti kétely, az alkotmányozás és a jogszolgáltatás isteni eredeztetésének, szentesítésének megkérdőjelezése, Epimenidész barlangban (alvilágban) eltöltött évtizedes alvásának bírálata, az orfikus ihletésű, thalész-hérakleitoszi élet-halál azonosítás és Püthagorasz lélekvándorlás-tanának elvetése. Helyesen látja kettőjük viszonyát Péterfy Jenő, „*mint Xenophanészben, az ión logographoszokban is kiveszett a mondában való hit.*”⁹⁷

Xenophanész és Hekataiosz másik párhuzama az istenekkel kapcsolatos. Hekataiosz bírálja az egyiptomiakat: „*Mivel nem tudják, hogy milyen az Isten alakja, ezért szobrokat és templomokat emelnek (neki).*”⁹⁸ Az isten-alak (ő is használja az „isten”-t egyes számban, mint Xenophanész is) „nem-tudása” és „szobrokban” történő ábrázolása közel áll Xenophanésznek az istenek ember-alakú ábrázolását kikezdő legismertebb töredékének eszméjéhez,⁹⁹ valamint Hérakleitoszéhoz, amikor az isteneket nem ismerőknek a szobrokhoz imádkozását, építményekkel való társalkodását kezdi ki.¹⁰⁰ Figyelemre méltó, hogy Hérakleitosz, aki mind Xenophanészt, mind Hekataioszt elítéli „*sokféle tudásuk*” miatt,¹⁰¹ mennyire kötődik bírált elődeihez.

Nem méltatják Hekataiosz korszakos jelentőségét, elévülhetetlen érdemét a filozófia történetében, noha nem volt filozófus, sőt éppen ezért!¹⁰² Hérakleitosz említi elsőként Hekataiosz nevét, világosan látva, hogy az szakított a filozófiával. Sztrabón a jelentős milétosziak között tartja őt számon: „*Említésre méltó férfiak a következők voltak Milétosban: Thalés..., azután tanítványa Anaximandros, majd ennek tanítványa, Anaximenés, továbbá Hekataios.*”¹⁰³ Hérodotosz az elődei közül csak őt nevezi meg.¹⁰⁴ A homéroszi – különösen az „**Odüsszeiá**”-ban található – és az ariszteaszi mitikus földrajz helyébe a leíró földrajzot és a politikai földrajzot állítja. Vico Hekataiosz nevéhez köti a **nem-költői**, tudományos történetírás kezdeményezését, mert „*milétosi Hekataios előtt Görögország népeinek egész*

*történetét költők írták meg.*¹⁰⁵ Ha Hérodotosz a történetírás atyja, akkor Hekataioszt a *történetírás nagyatyjának* nevezhetjük.¹⁰⁶

MEGSZÜLETETT A FILOZÓFIA

Az athéni társadalomfilozófia, a szamoszi mitologikus (teologikus) filozófia és a milétoszi természetfilozófia után virágba szökkent a megfigyelésre, a módszeres adatgyűjtésre, a tények kritikai feldolgozására támaszkodó természet- és társadalomtudomány, a *filozófiától független (szak)tudomány!*

A tudományok megjelenése legalább olyan jelentős vívmány, mint amilyenek a társadalom- és természetfilozófiai kezdeményezések voltak, de nem csupán önmagában véve, hogy létrejött az, ami már tudománynak nevezhető, hanem filozófiatörténeti jelentősége sem csekély. Kialakult egy új törésvonal az emberi tudásban, a filozófia és a tudományok viszonya!¹⁰⁷

Csupáncsak önmagát a szaktudományoktól megkülönböztetve tudja a filozófia megrajzolni különös tárgyát, megragadni a saját módszerét. Azzal, hogy a tudományok elhatárolódtak, kiszakadtak a filozófiából, levedlették a filozófiai kényszerzubbonyt, és azzal, hogy a tudományoktól elhatárolódott a filozófia, a filozófia történetileg és logikailag meghatározódott nemcsak az általa meghaladott és bírált *filozófiák előtti és melletti nem-filozófiai ideológiákkal*, a köznapok tudatával és a mitológiával, a művészetekkel és költészettel szemben, hanem a *filozófiák utáni és kívüli nem-filozófiai tudományok* által is. Így lesz a filozófia igazán filozófiává, születik meg az önálló filozófia, amiért nap, mint mostanság is meg kell küzdenie a filozófiának is, a tudományoknak is!

Minden, ami ez előtt volt, az még-nem-filozófia, csak kvázi-filozófia, elő-filozófia, majdnem-filozófia, a filozófia embrionális létmódja. A szaktudományok születésének dátuma egyúttal a filozófia születésének is a dátuma!

A filozófia megszületett!

JEGYZETEK

Kirk, Raven, Schofield: A preszókratikus filozófusok. Atlantisz. 2002. 91. old.

² Ez arra figyelmeztet, hogy külön kellene foglalkoznunk a szigetek szellemi életével. Erre mutat Csanisev „Az égei prefilozófia” c. munkája. (vö. Чанышев, А. Н.: Эгейская предфилософия. Москва. 1970.)

³ Kadmoszt Thalész rokonának tartják. Milétozsi Hekataiosz nem tévesztendő össze a Nagy Sándor kori abderai Hekataiosszal, léroszi Phereküdesz pedig az idősebb, Szamoszon működő szüroszi Phereküdesszel.

⁴ Sztrabón XVII 1,5.

⁵ Vö. Hérodotosz: A görög-perzsa háború. II,44. Osiris Kiadó. 1998. (Továbbiakban: Hérod)

⁶ Sztrabón I. 2,21.

⁷ Hegel: Előadások a világtörténet filozófiájáról. Akadémia Kiadó. 2. kiad. 1979. 369. old.

⁸ Hérod II,19.

⁹ Sztrabón XVII. 1,5.

¹⁰ Sztrabón XVII. 1,5.

¹¹ Hérod II, 20.

¹² Hérodotosz sorrendje: Thalész, Hekataiosz, Thraszüalkész.

¹³ Sztrabón I. 2,22. Csodálkozik, hogy a Nílusról hírt hozók nem említették Homérosznak azt, ami „mindnek közt legméltóbb a megemlékezésre s vizsgálódásra s az még ma is, mint áradásai és torkolatai”. (uo.)

¹⁴ Homérosz: Odüsszeia. IV, 581-582. In: Uő. Íliász. Odüsszeia. Homéroszi költemények. Magyar Helikon. 1960. (Továbbiakban Od)

¹⁵ Sztrabón XVII. 1,5.

¹⁶ Hérod II,22.

¹⁷ Hérod II,22.

¹⁸ Hérod II, 20.

¹⁹ Diog. Laert. I,1. (Diogenész Laertiosz: A filozófiában jeleskedők élete és nézetei. 1. és 2. köt. 2005. és 207. (Továbbiakban Diog. Laert.). Ugyanezzel a magyarázattal élt Philón is (vö. Philón: Mózes élete. I. 115. Atlantisz Kiadó, 1994.). A thalészi magyarázatot vitatja Hérodotosz (vö. Hérod II,19; II,20. és II,27.)

²⁰ Hérod II, 20.

²¹ Ilyenekről van szó: „A csillagok tűzből vannak, és keveredésük szerint történnek a földi dolgok. A holdfogyatkozás akkor következik be, amikor a hold a föld árnyékába kerül. A lélek halhatatlan és vándorol. A záporok az időjárás változása szerint következnek be. A többi természeti jelenségről is értekeztek, ahogyan erről Hekataiosz és Arisztagorasz beszámol. Az igazságosságról törvényeket állítottak föl, amelyeket Hermészre vezettek vissza. A hasznos állatokat pedig Istennek járó dicsőséggel ruházták fel. Allítják, hogy ők találták föl a mértant, az asztrológiát és az aritmetikát.” (Diog. Laert. Előszó.)

²² Hérod II,21.

²³ Hérod II,23.

²⁴ Hérod I,193.

²⁵ Hérod II,25.

²⁶ Vö. Chadwick: A lineáris B megfejtése. Gondolt Könyvkiadó. 1980. 174. old.

²⁷ Hésziodosz: Istenek születése. 378-380. In: Uő. Istenek születése, Munkák és napok. Magyar Helikon. 1976.

²⁸ Mint Seneca kiemeli, „Anaximandrosz mindent a szélre vezet vissza” (Kirk, Raven, Schofield: A preszókratikus filozófusok. Atlantisz Könyvkiadó. 2002. 211. old.)

²⁹ Vö. Hérod I,151; VI,31. és VI,41.

³⁰ Vö. Thuküdidész: A peloponnészoszi háború. III,28; III,35. és VII,57. Osiris Könyvkiadó. 1999. (Továbbiakban Thuk)

³¹ A „Vikipédia” i. e. IV. századnak mondja.

³² Vö. Plinius Secundus: A természet története. II,8. In: MEK-05045.

³³ A „Vikipédia” szerint „Phaenomena” címen írt csillagászati tartalmú, verses költeményt.

³⁴ Vö. Anaximandrosz A 5. In: Görög gondolkodók. 1. köt. Thalészról Anaxagoraszig. Kossuth Könyvkiadó. 1992. A babiloniak már korábban felfedezték az ekleptikát.

³⁵ „Mindezek azonban téves információk, mivel a zódiakosz-t és az ekleptikát is csak Kr. e. 5. század folyamán ismerték meg a görögök.” (Forusek Péter: Cousorinus és műve a De die natali. PhD étekezés. Debrecen. 2003. www.eltevedtudoszamitas.hu/pics/de08894.pdf)

³⁶ Thomson: Az első filozófusok. Tanulmány az ókori görög társadalomról. Kossuth Könyvkiadó. 1975. 121. old.

³⁷ Diog. Laert. II,2.

³⁸ Sztrabón kiemeli, hogy „a csiszolt prózai beszéd a költői beszédnek az utánzása... a versmérték mellőzésével, egyéb tekintetben azonban a költői előadásmóddhoz tartva írtak Kadmos, Phereküdes és Hekataiosz.” (Sztrabón I. 2,6.)

³⁹ Sztrabón családját teószinak mondja (vö. Sztrabón. XIV. 1,30.).

⁴⁰ Hérod II,143.

⁴¹ Hérod II,143.

⁴² Hérod V,36.

⁴³ Meglehet, hogy ezzel magyarázható, hogy a didümai szentély felajánlotta kincseit a perzsáknak, miközben a papság Perzsiába tette át székhelyét.

⁴⁴ Hérod V,124-126.

⁴⁵ Hérodotosz adatai tőle származhatnak: „Az 5. század végén író – de Hekataiosz 6. század végi adatait használó – Hérodotosz pedig úgy tudja, hogy a Maros az agathürszöktől folyva ömlik a Dunába.” és „Hérodotosz (vagyis Hekataiosz) azt mondja, hogy az agathürszök jinomak és arannyal ékszerezettek, nőközösségben élnek. (IV,104)”

- (Erdély története. 1. köt. A kezdetektől 1606-ig. Akadémiai Kiadó. 3. kiad. 1988. 29-30. old.). Az adatok a Kárpát-medence egészére is vonatkozathatók. (vö. uo.)
- ⁴⁶ Vö. Aeneis, VI,42-44. In: Vergilius Összes művei. Európa Könyvkiadó. 1984.
- ⁴⁷ Sztrabón. I. 1,11.
- ⁴⁸ Vö. Sztrabón. VII. 3,9.
- ⁴⁹ Idézi Krirk, Raven, Schofield: A preszókratikus filozófusok. 163. old. Hegyi Dolores szerint „Az első térképet Anaximandrosznak... tulajdonítják. Ezt használta utazásai során Hekataiosz is. Arisztagorasz tőle szerzethetett tudomást róla.” (Hegyi Dolores: Jegyzetek. V. könyv. In: Hérodotosz: A görög-perzsa háború. 735. old.). Valószínűtlen, hogy Hekataiosz útjain a nehéz és értékes bronztáblát magával vitte, a polisz őrizhette, Arisztagorasz másolatát ajánlhatta föl a spártaiaknak.
- ⁵⁰ Ammianus: Róma története. XXII,8. Európa Könyvkiadó. 1993.
- ⁵¹ Sztrabón. VII. 5,8. Hasonlóan nyilatkozik róla máshol is (vö. Sztrabón. VI. 2,4.; XII. 3,23. és XII. 3,25.)
- ⁵² Diog. Laert. Előszó.
- ⁵³ Hérodotosz egyiptomi gondolatnak véli, de Győry Hedvig Hekataioszhoz köti. (vö. Győry Hedvig: Jegyzetek. II. könyv. 4. jegyzet. In: Hérodotosz: A görög-perzsa háború. 677. old.)
- ⁵⁴ Vö. Hérod II,2.
- ⁵⁵ Sztrabón VII. 7,1.
- ⁵⁶ Vö. Sztrabón VII. 7,2.
- ⁵⁷ Hérod VI,137.
- ⁵⁸ Hérod VI,137.
- ⁵⁹ Vö. Arisztotelész: Politika. 1252ab. Gondolat Kiadó. 2. kiad. 1984.
- ⁶⁰ Idézi Nádor György: A természettörvény fogalmának kialakulása. Akadémiai Kiadó. 1957. 55. old. Másoknál kissé másképpen (vö. Hahn István: A korai görög materializmus valláskritikája. In: Uő. Hitvilág és történelem. 88-89. old; Croiset: A görög kultúra. Holnap Kiadó. 1994. 45. old.)
- ⁶¹ Thuküdidész törekvése szintén a „hitelesnek talált tények” feltárása (Thuk I,1.), „Hiszen az emberek, még ha saját hazájukról van is szó, kételkedés nélkül elhisznek mindent, amit egymástól hallanak a régi időről.” (I,20.)
- ⁶² Diog. Laert. Előszó.
- ⁶³ Diog. Laert. Előszó.
- ⁶⁴ Sztrabón I,1,15.
- ⁶⁵ Sztrabón I. 1,1. Majd máshol: „Homéros volt a földrajz első művelője... Híresek azonban követői is, azok a tekintélyes és a bölcsélet terén otthonos férfiak, akik közül Eratosthenés kettőt említ Homéros után elsőnek, Anaximandroszt, Thalés tanítványát és polgártársát, és milétosi Hekataioszt.” (I. 1,11.)
- ⁶⁶ Hérakleitosz B 40. „Vádolnunk kell-e a görög gondolkodást azért, hogy belebonyolódott ezekben az ellentmondásokba, hogy Hérakleitoszt (a levés, az ellentétek, a bonyolult valóságok homályossága) azonnal szembeállította Parmenidesszel? Nem. Ezek az ellentmondások alkották gazdagságát.” (Lefebvre: Formális logika. Dialektikus logika. Tanulmány. Hungária. 1949. 125. old.)
- ⁶⁷ Hérakleitosz B 35. In: Görög gondolkodók. 1. köt. Thalésztól Anaxagoraszig. Kossuth Könyvkiadó. 1992.
- ⁶⁸ Nádor György megjegyzi, hogy „Hérakleitosz nem volt természetkutató, sőt a szaktudományokról mint 'tudálékosságról' elítélően nyilatkozott.” (Nádor György: A természettörvény fogalmának kialakulása. 68. old.)
- ⁶⁹ Hérakleitosz B 107.
- ⁷⁰ A pozitív kijelentések, hogy „Nagyon sok mindent kell tudnia annak, aki bölcsességszerető ember.” (Hérakleitosz B 35.), s hogy különben „Amennyiről látás, hallás, megismerés van, azt én mind többre tartom” (Hérakleitosz B 55.) és a „sokféle tudás” elítélése között akkor nincs ellentmondás, ha ott a „bölcsességszerető emberek”, itt a „barbár lelkű emberek” tudásáról van szó.
- ⁷¹ Sztrabón I. 1,1.
- ⁷² Sztrabón I. 1,15.
- ⁷³ Vö. Sztrabón I. 1,12.
- ⁷⁴ Ammianus: Róma története. XXII,8.
- ⁷⁵ Ritoók, Sarkady, Szilágyi: A görög kultúra aranykora. Periklész százada. Gondolat. 1968. 162. old.
- ⁷⁶ Plinius Secundus: A természet története. IV,17. In: MEK-05045.
- ⁷⁷ Majd a nagy tudású Sztrabón is úgy nyilatkozik, hogy az északi vidékek, mert hidegek, ezért lakhatatlanok és járhatatlanok, következőképpen „a földrajzíró számára érdektelenek.” (Sztrabón II,5,43.)
- ⁷⁸ Sztrabón VIII. 3,9.
- ⁷⁹ Vele vitatkozzat Hérodotosz (vö. Hérod I,203.)
- ⁸⁰ Az objektivitásról Hegel megjegyzi: „Ha ugyanis a politikai történetben nem szabad is az eseményeknek csupán krónikaszerű előadásra szorítkozni, az mégis egészen objektív lehet, mint a homerosi eposzok; így Hérodotosz, Thuküdidész. Mint szabad emberek az objektív világot engedik szabadon érvényesülni, nem tettek hozzá semmit a magukéból, sem pedig az elbeszél cselekedeteiket nem vonták bírói székük elé és nem ítélték.” (Hegel: Előadások a filozófia történetéről. 1. köt. Akadémia Kiadó. 1958. 103. old.)
- ⁸¹ Vö. Kirik: A mítosz. Holnap. 1993. 190. old.
- ⁸² „az ión természetfilozófusok honfitársa, az i. e. 540 körül született milétosi **Hekataiosz** hétkötetes munkában írta le a Földközi-tenger vidékének földrajzi és néprajzi sajátosságait, novellisztikus betétekkel élénkítve az adatok száraz felsorolását. Az Ariszteasz és Abarisz műveiben is érződő tájleíró igényt tudományos hitellel és irodalmi formában kívánta magasabb szinten kielégíteni. Egy másik, négykötetes munkájában a racionális mítoszkritika útjait egyengette, a félistenek nemzeiségi rendjét állapítva meg és kigyomlálván kalandjaikból a hihetetlen mozzanatokot. Ebben a szüroszi Phereküidész kezdeményezését folytatta. Tudatosan polemizált 'a hellének közt élő sok nevezetes mese' állításaival, s a mítikus szörnyeket természeti erőkkel azonosította. Hekataiosz és társai prózai útleírások és földrajzi-etnográfiai feljegyzések szerzői (a **logographosok**) alapozták meg a tudományos történetírást, amely közvetlen tapasztalatokra és kutatásokra támaszkodva (a **híztörői** módszerével) örökölte meg a régi és az egykorú eseményeket.” (Falus Róbert: Az antik világ irodalmi. Gondolat Könyvkiadó. 1976. 137-138. old.)
- ⁸³ Vö. Hérod II,143. A hagyományképzésben a tradicionális genealógiák mnemotechnikai közegként szolgáltak (vö. Bergman: Az idő a szociológiában. Szakirodalmi áttekintés az „időszociológiai” elmélet és kutatás helyzetéről. In:

Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok. Werner Bergmann, Pierre Bourdieu, Norbert Elias, Martin Kohli, Edward P. Thompson írásai. Akadémia Kiadó. 1990. 137. old.), ez nem áll Hekataioszra, aki a **történetírás** korai műfajaként fejlesztette ki.

⁸⁴ Ritoók, Sarkady, Szilágyi: A görög kultúra aranykora. 163. old.

⁸⁵ Ritoók, Sarkady, Szilágyi: A görög kultúra aranykora. 339-400. old.

⁸⁶ Ritoók Zsigmond összefoglalása: „Az, aki az új földrajzi-történeti világgép kialakításának úttörő munkáját végezte, a mítosz Hekataiosz volt. Az új világgép természetesen még számos vonatkozásban vitt tovább régi, mítikus elemeket – a kereknek elképzelt földet a mítikus világtenger, az Ókeanosz folyja körül –, de **Hekataiosz munkásságának jelentőségét nem ezek alapján kell megítélni.** [az én kiemelésem – EKO] Részben saját utazásai, részben a **peripluszok** és más források alapján kijavította Anaximandrosz térképét, és – valószínűleg i. e. 500 körül írt művében, melyet **Periégészisz** (Körülvezeítés) vagy **Géze periódosz** (A föld körbejárása) címen emlegetnek... - a földnek és népeinek részletes leírását adta. Beszámolt az egyes népek lakóhelyeinek földrajzi körülményeiről, növényeiről, állatvilágáról, a népek szokásairól, történetéről, az egyes vidékek különlegességeiről, csodáiról... A mítikus népek így mindenhol a világ peremére kerülnek: Hekataiosz nem tagadja létüket, s megpróbálja őket a racionális, valóságos, térképre vetíthető világ keretei között elhelyezni. Hasonló törekvés figyelhető meg másik művében, a **Geneológiai**-ban (Nemzetségtáblák). Hésziodosz a hősök leszármazásának előadását az istenek leszármazásának elbeszélésével kezdte – Hekataiosz műve ilyen részt nem tartalmazott. A hősmítoszokat pedig igyekezett racionalizálni, az ésszerű világgép keretei között elhelyezni... Ez visszaadhatta a mítoszok hitelét ideológiai szempontból is. Hogy Hekataiosz ezt a lehetőséget kiaknázt-e, nem tudjuk. – Nem lehet eléggé hangsúlyozni Hekataiosz úttörő jelentőségét az új földrajzi és történeti ismeretek módszeres összegzésében, az új világgép kialakításában.” (Ritoók Zsigmond: Utószó. In: Görög történetírók. Európa Könyvkiadó. 1988. 586-587. old.)

⁸⁷ Od. IX. 113-114.

⁸⁸ Még ma is vonzza a hitet a barlangok homálya. Seneca ezt írja „egy tövig kivájt sziklából álló barlang, melyet nem kézzel faragtak, hanem természetes úton táguult akkorára, hegyet egyensúlyoz a hátán, lelkedet valamilyen istenfő sejtetem üli meg.” (Seneca: Erkölcsei levelek. 41. Európa Könyvkiadó. 1975.)

⁸⁹ Vö. Od. XIII,363. és XXIV,6-9.

⁹⁰ Od. XIX,186-189. Chadwick megjegyzi: „A régészek a homérosi hely alapján kutatni kezdtek, és találtak egy barlangot a krétai tengerparton, nem messze Knóssostól, amelyet a minói kortól kezdve szentélynek használtak. Ezek után nem meglepő, hogy Knóssosban egy táblát találtak, amelyen azt jegyezték fel, hogy valaki egy bődön mézet küldött Eleuthiának Amnisosba. Eleuthia a gyermekszülés istennője, Eileithya nevének ismert formája.” (Chadwick: A lineáris B megfejtése. 173-174. old.)

⁹¹ Vö. Homérosz: Íliasz. XIII,32-34. In: Uő. Íliász. Odüsszeia. Homéroszi költemények. Magyar Helikon. 1960. Továbbiakban: II)

⁹² Sztrabón. IX. 3,3.

⁹³ Sztrabón VIII. 5,1. Itt hozta vissza Héraklész Admétosz feleségét, a férjéért halált vállaló Alkésztisz. Mások szerint Héraklész a pontoszi Hérakleira barlang halotti jóshelyéről hozta föl az alvilág kutyáját (vö. Plutarkhosz: Az isteni büntetés késlekedéséről. 10. In: Uő. Szókratész daimónja. Magyar Helikon. 1985.). Talán Tainarosz barlangjáról van szó (vö. Ritoók, Sarkady, Szilágyi: A görög kultúra aranykora. 163. old.)

⁹⁴ Od. XIII,109-112.

⁹⁵ Empedoklész a barlangi homályt ezzel magyarázza: „És a fekete szín a folyam fenekén árnyékból keletkezik, / s ugyanez látszik a mély barlangokban.” (Empedoklész B 94. In: Görög gondolkodók. 2. köt. Empedoklészről Demokritoszig. Kossuth Könyvkiadó.1992.) Majd a hagyományos gondolatkörben maradványként így versel: „örömtelen hely, / ahol gyilkosság, gyűlölet s a haláldémonok más fajai, / száritó betegségek, rothadások és folyások tevékenysége / bolyong körbe a sötétben Até mezején.” (Empedoklész B 121.)

⁹⁶ Dákiában működött Zalmoxisz, aki hazatérve Szamoszról egy barlangba húzódott vissza, ahonnan az istenek akaratát közvetítette a géta királynak. Itt találkozhatott utazásai során hírével Hekataiosz.

⁹⁷ Péterfy Jenő: A görög tragédia keletkezése. In: Uő. Válogatott művei. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1983. 65. old.

⁹⁸ Diog. Laert. Előszó.

⁹⁹ Vö. Xenophanész B 15. In: Görög gondolkodók. 1. köt. Thalészról Anaxagoraszig. Kossuth Könyvkiadó. 1992.

¹⁰⁰ Vö. Hérakleitosz B 5.

¹⁰¹ Vö. Hérakleitosz B 40.

¹⁰² A logografusok „Megszabadították a költészettől az élet másféle szféráit az utazók (Hekataiosz, Hérodotosz), a csillagászok és a fizikusok (Anaximandrosz, Anaxagorasz, Demokritosz), az államférfiak, a követek, a népvézérek, a törvényalkotók, a tudományok tanítói és az orvosok, minden olyan területen, ahol a babona szükségképpen háttérbe szorult a gondolkodás és a megfigyelés mögött, ahol az ember egoizmus és önimádata bízik önmagában.” (Nietzsche, F.: A görög irodalom története. In: Szöveliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig. Szerk. Nyíri József és Szécsi Gábor. Aron Kiadó. 1998. 32-33. old.)

¹⁰³ Sztrabón XIV.1,7.

¹⁰⁴ Vö. Hérod II,143.; V,36.; V.125-126. és VI,137. Hérodotosz „Olvasta, bírálta az előtte élő logografusokat, elsősorban Hekataioszt.” (Péterfy Jenő: Hérodotosz. In: Péterfy Jenő: Válogatott művei. 222. old.) Ezzel szemben Thuküdidész reméli, hogy olvasójuk: „nem ad hitelt a költők mindent felnagyító és feldíszító alkotásainak vagy a logographosok elsősorban a közönség meghódítása s nem az igazság kiderítése végett alkotott elbeszéléseinek, amelyeknek igazságát nem lehet ellenőrizni, s melyeket az idő múlásával annyira átszőnek a mesék, hogy elvesztik valóságosságukat”. (Thuk I,21.) Nem veszi figyelembe, az elődök számára a hitelesség, a ténytérőség és a bizonyítás mást jelentett, mint a későbbieknek. (Thuk I,9.)

¹⁰⁵ Vico: Az új tudomány. Akadémiai Kiadó. 2. kiad. 1979. 493. old. Az irodalmias történetírást végül Thuküdidész hagyta el (nem véletlen, hogy Szabó Árpád „**Hérodotoszi novellák**” (Magyar Helikon. 1959.) címen adott ki tőle válogatást).

¹⁰⁶ Hegel megkülönbözteti az eredeti (közvetlen), a reflektáló és a filozófiai történelemszemléletet (vö. Hegel: Előadások a világtörténet filozófiájáról. 139. old.). Hekataioszt az első kategóriába sorolja. Ok „Azoknak az eseményeknek a szellemében éltek, amelyeket leírtak, mindenképpen e szellemhez tartoztak... Persze ezek a közvetlen történetírók is készen találtak mások tudósításait és elbeszéléseit.” (uo.). Hahn István méltatása szerint jelentősége Thalészval vethető össze: „Az első 'elbeszélők', a logografusok meglehetősen naiv módon a mítoszok racionalizálására törekedtek. A legjelentősebb logografus, a mítosz Hekataiosz – Hérodotosznak, 'a történetírás atyjának' közvetlen elődje és sokban forrása is – ... Míg Hekataiosz a mítosz csodás és hihetetlen elemeit kiküszöbölve

vagy enyhítve, próbálja magát a mitikus hagyományt, a történelemben beleágyazni, olyan naiv egyeztető módszerrel, amellyel több, mint két évezred múltán az Ó- és Újszövetség első racionalista exegetái is kísérleteztek, utódja, Hérodotosz már egészen mellőzi a mitikus hagyományt. Hékataios még úgy küzdött a mitikus hiedelmek ellen, hogy csodás elemeiktől megfosztva illesztette őket bele a történelemben – Hérodotosz már úgy, hogy egy szkeptikus megjegyzéssel mint érdekteleneket és bizonytalanokat, mindenestül kiiktatja őket a történelem valóságából. De a döntő fordulatot, amit a filozófiában Thalész képvisel: a hagyományok nyugétől felszabadult emberi elme, az egyéni ítéletalkotás önmagára eszmélését, a történetírásban már Hékataios végrehajtotta.” (Hahn István: A korai görög materializmus valláskritikája. In: Uő. Hitvilág és történelem. Tanulmányok az ókori vallásosság köréből. Kossuth Könyvkiadó 1982. 88. old.). Kallós Ede szerint Hérodotosz inkább „a riportermesterség ősapja” (Kallós Ede: Görög élet és műveltség. Keresztmetszetek és vázlatok. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. é. n. 117. old).

¹⁰⁷ A törésvonal kialakulása különböző utakon ment végbe. Sok kétséget ébreszt a szokásos megközelítés kizárólagossága, amely a tudományok megjelenését pusztán úgy írják le, mint a tudományoknak a filozófiáról való leválását. A másik út a filozófiának a tudományokból való kitessékelése, a tudományok öntisztulási folyamata, amikor leválik a filozófia a pozitív ismeretekről, a tudományok kiszűrnek magukból, mint idegen testet, a filozófiát. A harmadik úton a tudományos diszciplínák eleve a filozófián kívül jönnek létre.